РОДИНА КОМАРОВИХ:

Портрет на тлі епохи

М. Д.

Одеса
2026

Одеський літературний музей

УДК 821.161.2(477)(091)

Видано за фінансової підтримки Програми «Партнерство за сильну Україну» та за менторської підтримки Одеського національного художнього музею.

Редакційна колегія:

Тетяна Ліптуга — головна редакторка

Галина Закіпна, Людмила Майборода, Олена Нуньєс, Олена Яворська.

Вступна стаття — Ігор Стамбол.

Переклад передмови англійською — Катерина Єргєєва.

Художнє оформлення — Студія Івана Воїна.

Авторка ідеї
Дар'я Гармидер

Родина Комарових: Портрет на тлі епохи / автор-упоряд. Д. Г. Гармидер; Ред. кол.: Т. І. Ліптуга (головний редактор), Г. В. Закіпна, Л. В. Майборода, О. Г. Нуньєс, О. Л. Яворська; Вступна стаття І. І. Стамбол. З англ. передмовою. – Одеса: Бондаренко М. О., 2026. – 228 с. З іл. – бібліогр. 53 поз.

ISBN 978-617-8814-24-3

У книзі йдеться про життя і діяльність видатного українського культурного й громадського діяча кінця XIX — початку XX століття Михайла Федоровича Комарова, про його родину й найближче оточення та їхні зв'язки з Одесою.

УДК 821.161.2(477)(091)

ISBN 978-617-8814-24-3

© Одеський літературний музей, 20[illegible]

Одеський літературний музей

Родина Комарових:

Портрет на тлі епохи

The Komarov Family:

A Portrait Against the Backdrop of an Era

Авторка-упорядниця
Д. Г. Гармидер

Одеса
2026

ЗМІСТ

Від упорядників 6

Вступна стаття. Ігор Стамбол 10

Михайло Комаров 28

У колі однодумців 60

Комарови й Косачі 80

Родина. Доньки й зяті 98

Богдан: духовний спадкоємець 136

Пам'ять. Спадщина 150

Бібліографія 158

Іменний покажчик 162

Додаток 166

Епоху обрати не можна, але можна її творити: у який час жив лідер українців Одеси

Ігор Стамбол,
кандидат історичних наук, доцент кафедри інформаційних комунікацій факультету української філології, культури і мистецтва Київського університету імені Бориса Грінченка

Людина не обирає час, у який живе, але за зробленими нею справами формується історія її часу. Це питання вибору, позиції та життєвої сили. В Україні здавна є вибір: плисти за течією чи бути на боці правди, ризикуючи заплатити за це велику ціну.

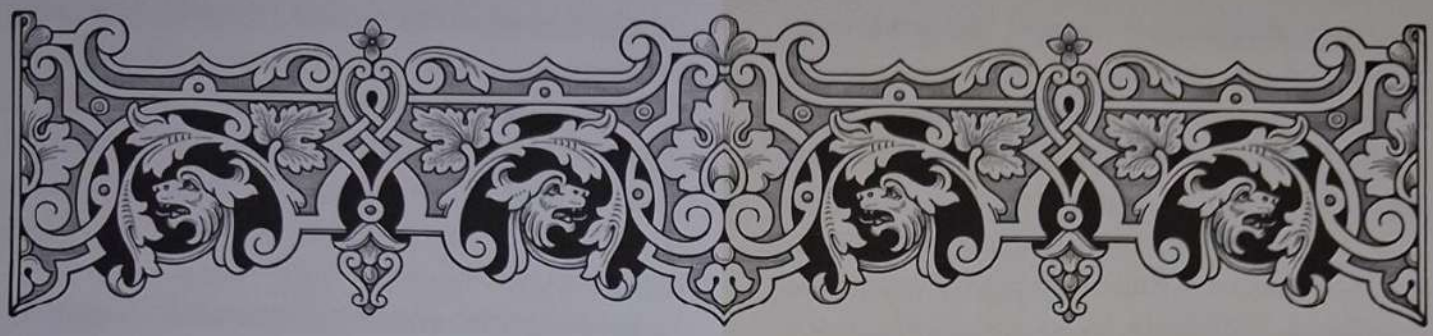
Нині — час, коли боротьба за українську ідентичність офіційно визнана праведною в Україні та світі. Півтора століття тому було навпаки: українська культура та мова були офіційно поза законом і боротися за них означало ризикувати собою. Саме у такій парадигмі жили і творили покоління українських діячів другої половини XIX — початку XX століття.

Era can't be chosen, but can be created: the times the leader of Ukrainian Odesa lived in

Ihor Stambol,
PhD in History, Associate Professor, Department of Information Communications, Faculty of Ukrainian Philology, Culture and Arts, Borys Grinchenko Kyiv University

A person does not choose the era in which they live, but it is through their deeds that the history of that era is shaped. It is a matter of conviction, choice, and strength of character. In Ukraine, there was a long-standing choice: to go with the flow or to stand on the side of truth, risking a heavy price.

Today, the struggle for Ukrainian identity is officially recognized as just and legitimate, both in Ukraine and much of the world. A century and a half ago, the situation was quite different. Ukrainian culture and language were effectively outlawed, and defending them meant considerable risk. It was within this reality that generations of Ukrainian intellectu

Серед них — **Михайло Комаров** — юрист, бібліограф, словникар, автор науково-популярної літератури, перекладач, видавець, громадський діяч і один із лідерів української Одеси.

Аби зрозуміти, чим важливий для становлення української нації цей діяч, варто усвідомлювати у який час він жив, до чого йому довелося пристосуватися, аби зробити свій внесок у формування сучасної української ідентичності.

У XIX столітті Україна не існувала як незалежна держава, а український народ мав дуже туманне уявлення про власну культуру та історію. Причиною нерозуміння була не лише імперська

of the late nineteenth and early twentieth centuries lived and worked.

*Among them was **Mykhailo Komarov** — a lawyer, bibliographer, lexicographer, author of popular scholarly works, translator, publisher, public activist, and one of the leading figures of Ukrainian Odesa. To understand why this figure was so important to the formation of the Ukrainian nation, it is essential to consider the era in which he lived and the circumstances he had to navigate in order to contribute to the development of modern Ukrainian identity.*

In the nineteenth century, Ukraine did not exist as an independent state, and Ukrainians had only a vague understanding

є окремим народом зі своєю унікальною культурою, мовою, традиціями та історичною пам'яттю. І Михайло Комаров не лишився осторонь цього руху.

Значний поступ українського руху, а саме: видання десятків українських книг, опублікованих збірників усної народної творчості, формування приватних музейних колекцій та навіть першого періодичного органу — журналу «Основа», у редакції якого брав участь і Тарас Шевченко, пробудив чимало українців від культурного забуття, але налякав Російську імперію, для якої відокремлення українців завжди було смертельною небезпекою.

———————

Українська інтелігенція постійно балансувала між тим, що дозволяла імперія, власним прогресом і перспективою арештів та заслання. У цих умовах долучатися до української справи було небезпечно, тому ми бачимо переважно відчайдушних та харизматичних постатей у культурницькій справі.

У 1863 році, коли Михайло Комаров був студентом, імперський уряд, переконавшись у тому, що українці стають на шлях окремого розвитку, завдав удару по нашій культурі. Міністр внутрішніх справ Російської

The considerable progress of the Ukrainian national movement — including the publication of dozens of Ukrainian-language books, folklore collections, private museum archives, and the first Ukrainian periodical Osnova, to which Taras Shevchenko also contributed–awakened many Ukrainians from cultural oblivion. At the same time, it alarmed the Russian Empire, which viewed any separate development of Ukrainians as a serious threat.

———————

The Ukrainian intelligentsia constantly balanced between imperial restrictions, its own aspirations, and the risk of arrest, persecution, or exile. Participation in the Ukrainian cause was therefore far from safe, and the movement was often led by individuals of exceptional determination and courage.

In 1863, while Mykhailo Komarov was a university student, the imperial government, convinced of the growth of Ukrainian national consciousness, struck at Ukrainian culture. Pyotr Valuev, Foreign Affairs Minister of the Russian Empire, issued the Valuev Circular, which severely restricted the publication of Ukrainian-language books, targeting educational and enlightenment efforts.

імперії П. Валуєв видав циркуляр, який обмежував друк українських книжок. Це був удар насамперед по українському просвітництву. Саме тоді прозвучала і масово повторювалася знаменита шовіністична фраза про те, що «ніякої окремої малоросійської мови не було, немає і бути не може». Для українських громад це стало шоком, багато хто перейшов тільки на номінальні проукраїнські дії. Водночас, для молоді це був потужний стимул до подальшої праці.

Коли наприкінці 1870-х років Михайло Комаров переїхав до Києва, де зблизився зі **Старою Громадою** — провідним осередком українського культурного життя, він побачив досить кволе товариство, яке після ще важчого етноцидного закону (Емського указу 1876 року) перебувало у постійній небезпеці арешту за страшне для імперії «мазепинство». Емський указ фактично забороняв українську мову в публічному просторі: друк книжок, театральні вистави, освіту, навіть тексти пісень. У цих умовах Михайло Комаров, маючи потрібний набір навичок і компетенцій, стає повноправним діячем українського руху.

At that time, the notorious claim was widely circulated that "there never was, is not, and never can be any separate Ukrainian language." For Ukrainian organizations, this was a profound shock. Many activists were reduced to symbolic expressions of support, yet for the younger generation these restrictions became a strong stimulus to continue their work with even greater resolve.

When Mykhailo Komarov moved to Kyiv in the late 1870s and became closely associated with ***the Hromada (Ukrainian community)****, the leading center of Ukrainian cultural life, he encountered a community that had been significantly weakened by repression. Following the even more severe ethnocidal measure known as the Ems Decree of 1876, its members lived under the constant threat of arrest for the imperial crime of so-called "Mazepism" — the advocacy of a distinct Ukrainian identity. The Ems Decree effectively prohibited the use of Ukrainian in the public sphere: the publication of books, theatrical performances, education, and even the printing of song lyrics. Under these circumstances, Komarov, equipped with a valuable combination of skills and expertise, emerged as a full-fledged participant in the Ukrainian national movement.*

політика Російської імперії, до якої входила більша частина сучасних українських земель, а насамперед — неграмотність. Тільки трохи більше десятої частини населення вміли читати і писати.

У іншій імперії — Австро-Угорській, де проживало близько п'ятої частини українців, ситуація була дещо кращою. Але й освічені українці не мали достатньо джерел і літератури, аби усвідомити себе чимось самодостатнім.

Російська імперська влада не визнавала українців як окремий народ і займалася асиміляційною політикою — прагнула зробити їх частиною російського народу. Українська мова трактувалася як «простонародний діалект», непридатний для науки, освіти чи державного життя, а російська звеличувалася як «панська» мова. Без домашнього українського виховання українець дуже легко піддавався русифікації щоб підвищити свій соціальний статус.

Проте, не дивлячись на сувору дійсність, у XIX столітті в українському середовищі починає формуватися нове національне усвідомлення. Символічний початок цієї доби стартував від Івана Котляревського, але набув реальних обрисів завдяки творчості Тараса

of their own culture and history. This was caused not only by the imperial policies of the Russian Empire, which controlled most of present-day Ukraine, but also by widespread illiteracy. Only slightly more than one-tenth of the population could read and write.

In the other empire that ruled Ukrainian lands — the Austro-Hungarian Empire, home to about one-fifth of Ukrainians — the situation was somewhat better. However even educated Ukrainians often lacked sufficient sources and educational opportunities to fully recognize themselves as a distinct nation.

The Russian Empire did not recognize Ukrainians as a separate people and pursued a policy of assimilation, aiming to absorb them into the Russian nation. Ukrainian was dismissed as a "peasant dialect," unfit for education or public life, while Russian was promoted as a language of prestige. Without strong Ukrainian upbringing at home, many people were drawn into Russification in search of social advancement.

Despite these conditions, the nineteenth century saw the rise of Ukrainian national consciousness. Its symbolic beginning is associated with Ivan Kotliarevsky

Шевченка. Його поезія не лише відкрила світові українську мову як мову великої літератури, але й сформувала нове бачення України — не як окраїни імперії, а як окремого історичного світу зі своєю пам'яттю та культурою.

Шевченко та його однодумці з **«Кирило-Мефодіївського братства»** задекларували право українців на рівність з іншими слов'янськими народами, право на свободу і демократію, необхідність «мати свою правду у своїй хаті» і «чужого навчатися та свого не цуратися».

У шевченкову добу почали виникати перші українські гуртки та громади по багатьох містах. Особливу роль у цьому процесі відігравали університети — насамперед у Харкові та Києві. Навчання Михайла Комарова на юридичному факультеті Харківського університету у 1863–1867 роках припало на час надзвичайного піднесення студентської активності. Молодь організовувала книгозбірні, музичні та співочі гуртки, збирала етнографічні матеріали, записувала народні пісні, казки й легенди.

Через етнографію — вивчення народної культури — українська інтелігенція намагалася довести очевидне: українці

but it gained full expression in the work of Taras Shevchenko. His poetry presented Ukrainian as a language of high literature and offered a new vision of Ukraine — not as an imperial periphery, but as a distinct historical world with its own memory and destiny.

Shevchenko and his associates in ***the Brotherhood of Saints Cyril and Methodius*** *(a secret political society founded in Kyiv in 1845) advocated equality among Slavic peoples, freedom, and democracy, as well as the principle of preserving one's own identity while learning from others.*

In Shevchenko's time, Ukrainian circles and civic associations began to appear in many cities. Universities, especially in Kharkiv and Kyiv, played a key role. Mykhailo Komarov's studies at Kharkiv University (1863–1867) coincided with strong student activism, where young people organized libraries, choirs, cultural initiatives, and collected folklore.

Through ethnography — the study of folk culture — the Ukrainian intelligentsia sought to prove what they saw as self-evident: that Ukrainians were a distinct people with their own language, culture, and historical memory. Mykhailo Komarov actively participated in this movement rather than observing it from the sidelines.

Серед цих компетенцій варто відзначити:

- **юридичну освіту і практику нотаріуса**, що дозволяло спілкуватися з друзями та опонентами мовою законів, адже навіть драконівський закон мав свою межу, яку треба було знати;
- **підприємництво та фінансова незалежність** — Михайло Комаров не був бідною людиною, що забезпечувало можливість, сучасною мовою, «донатити» на усі важливі культурницькі справи та підтримувати однодумців;
- **візіонерство** — діяч мав стратегічне бачення та заповнював «білі плями» в культурі та науці, або підштовхував до цього інших.

Після двох заборон українського руху у другій половині XIX століття, особливо чітко стало зрозуміло, чого можуть коштувати недопрацювання з боку національних ентузіастів. Якщо не виробити базові речі у культурі та науці — можлива тотальна асиміляція і зникнення культури цілком.

Базові завдання, які назріли ще в часи Шевченка, дуже повільно реалізовувалися аж до початку XX століття: словник української мови,

Among his most important strengths were:

- ***Legal education and professional experience as a notary**, which enabled him to communicate with both allies and opponents in the language of the law. Even the most draconian legislation had its limits, and those limits had to be understood and skillfully navigated.*
- ***Entrepreneurial success and financial independence**. Komarov was not a poor man, that allowed him, in modern terms, to "donate" generously to important cultural initiatives and support fellow activists and scholars.*
- ***Visionary thinking.** He possessed a strategic understanding of the movement's needs and sought to fill the "blank spots" in Ukrainian culture and scholarship, while also encouraging others to do the same.*

After two major waves of repression against the Ukrainian movement in the second half of the nineteenth century, it became clear what the neglect of nation-building could lead to. Without firm foundations of culture and scholarship, full assimilation and the disappearance of Ukrainian culture remained a real danger.

The tasks already evident in Shevchenko's

україномовна Біблія, українська висока і масова культура. До реалізації усіх цих завдань долучається Михайло Комаров та, навіть, пропонує ще один універсальний аргумент, який утверджує можливість української культури та науки існувати навіть у час тотальної заборони — національну бібліографію.

Для Комарова бібліографія була чимось більшим, ніж просто каталогізацією. Вона документувала інтелектуальне життя нації та засвідчувала, що українська література й суспільна думка не лише існували, а й продовжували розвиватися попри утиски та заборони.

Незважаючи на приналежність до Старої Громади, Михайло Комаров найкраще реалізував свій просвітницький потенціал у час, коли старші покоління вже підштовхувалися молодшим, «молодими українцями», зокрема **«Братерством тарасівців»**. Тарасівці, на відміну від попереднього покоління, яке декларувало лояльність до імперської влади, вже займали радикальніші позиції та вимагали від української інтелігенції безкомпромісності. Це була самостійницька організація, яка прагнула у перспективі широкої автономії українців, або й незалежності.

time progressed slowly into the early twentiethcentury:creatingacomprehensive Ukrainian dictionary, translating the Bible into Ukrainian, and developing both high and popular culture. Mykhailo Komarov contributed to all these efforts. He also advanced a key tool for proving the viability of Ukrainian scholarship under conditions of near-total prohibition — the national bibliography.

For Komarov, bibliography was more than cataloguing. It documented the intellectual life of the nation and proved that Ukrainian literature and thought not only existed but continued to develop despite suppression.

Although Komarov belonged to the Hromada, he fully realized his mission in a period when younger activists — the so-called "Young Ukrainians," particularly ***the Brotherhood of Taras*** *(a secret organization founded in 1891 and named after Taras Shevchenko) — were gaining influence.*

Unlike the older generation, which formally expressed loyalty to the empire, the Brotherhood adopted a more radical stance and demanded greater consistency from the intelligentsia. It was the first openly independence-oriented Ukrainian organization, envisioning either broad

Цей рух усвідомлював, що новітню Україну не буде з ким творити, якщо не займатися просвітництвом, тому більшість його здобутків пов'язані із літературою, книговидавництвом та перекладами.

– – – – – – – –

Водночас, чи не вперше офіційно декларувалася опора на українську родину як стійкий фактор протидії русифікації. Тож коли уряд забороняв публічний вияв національності у другій половині XIX століття, важливу роль у розвитку українського руху відіграють родини української інтелігенції. Саме в сімейному колі плекалася мова, культурна пам'ять і національні традиції. Родина Комарових стала одним із таких осередків українства.

З переїздом до Одеси, ця родина стала центральною у півмільйонному центрі Півдня України. Подібно до родин Грінченків, Косачів та Чикаленків, родина Комарова перетворилася на приклад для інших сімей, які вагалися між імперською асиміляцією та українською культурною традицією.

У таких домах діти говорили українською мовою, читали українські книжки, співали народні пісні, декламували твори Шевченка та інших

autonomy or full independence. At the same time, its members understood that a modern Ukraine required an educated society, so their work focused on literature, publishing, translation, and education.

– – – – – – – –

At the same time, the Ukrainian family was increasingly recognized as a key bulwark against Russification. As the imperial government suppressed public expressions of Ukrainian identity through out the second half of the nineteenth century, families of the Ukrainian intelligentsia played a growing role in sustaining the national movement. It was within the family circle that language, cultural memory, and traditions were preserved and passed on.

The Komarov family became one of these important centers of Ukrainian cultural life.

After relocating to Odesa, the family occupied a significant position in the city, then a major urban center in southern Ukraine with a population of nearly half a million. Like the families of Borys Hrinchenko, Olena Pchilka and the Kosach family, and Yevhen Chykalenko, the Komarovs became an example for those torn between imperial assimilation and the preservation of Ukrainian identity.

In such households, children spoke Ukrainian, read Ukrainian books, sang folk

було вміння комунікувати із чиновниками — цензорами, які забороняли вихід української літератури. Траплялося так, що ці різні сторони одного процесу навчалися співіснувати так, аби чиновники не втрачали роботу, а українські ентузіасти могли хоч щось видавати в умовах тотальних заборон.

Але це стосувалося більш політично нейтральної науково-популярної або художньої літератури. Але словник — зовсім інша справа, адже сам факт існування такого видання руйнував усю логіку імперської асиміляційної політики. Після його появи в Галичині, крім забезпечення багатьох унітарних потреб для письменників та науковців, стала на новий рівень і дискусія про уніфікацію літературної мови та випуск ширшого тлумачного словника.

Михайло Комаров добре усвідомлював роль книги у просвітництві, що формувало українське суспільства. Саме тому значну частину свого життя він присвятив бібліографії, перекладам та популяризації української літератури. Бібліографія — це альфа і омега як людської дослідницької діяльності, так і чудовий спосіб довести світові існування української культури. У колоніальному

M. Komarov could not be published in the Russian Empire, as no censorship authority would have approved it. One advantage of Komarov's generation was their ability to communicate with imperial officials and censors who controlled Ukrainian publications. At times, these opposing sides developed an uneasy coexistence that allowed bureaucrats to retain their positions while Ukrainian activists managed to publish at least some works under strict restrictions.

However, this concerned mainly to politically neutral scholarly or popular literature. A dictionary was fundamentally different, as its very existence challenged the imperial logic of cultural assimilation. After its publication in Halychyna (Galicia, a historical region in western Ukraine then part of the Austrian Empire), the dictionary not only served the practical needs of writers and scholars but also advanced the standardization of the Ukrainian literary language and encouraged the creation of more comprehensive explanatory dictionaries.

Mykhailo Komarov fully understood the role of the book in shaping of Ukrainian society. He therefore devoted much of his life to bibliography, translation, and the

національних класиків.

– – – – – – – –

У період, коли українці з 1882 року отримали певні послаблення заборони на друк художньої літератури, особливого значення набуває праця над українським словником. Для української інтелігенції XIX століття він був інструментом для уніфікованого письма, але водночас і доказом існування мови та культури.

Робота над українсько-російським словником, до якої долучився Михайло Комаров, фактично ставала відповіддю на імперське твердження, що української мови «не існує». Слова, записані «з народних уст» у різних регіонах України, переписувалися на окремі картки й систематизувалися. У цій праці брали участь найвідоміші представники Старої Громади — Володимир Антонович, Євген Чикаленко, Олександр Русов та інші. Пізніше її підхопили і видатні українські мовознавці XX століття: Борис Грінченко, Агатангел Кримський, Сергій Єфремов та інші.

Російсько-український словник, який збирали в Одесі під керівництвом М. Комарова, неможливо було надрукувати в підросійській Україні — ніяка цензура його б не пропустила. Значною перевагою покоління Михайла Комарова

songs, and recited Taras Shevchenko and other national classics. These domestic spaces functioned not only as homes but also as informal institutions of cultural continuity, ensuring the survival of Ukrainian identity despite imperial restrictions.

– – – – – – – –

After 1882, when restrictions on Ukrainian-language publications were somewhat eased, work on Ukrainian lexicography gained special importance. For the nineteenth-century Ukrainian intelligentsia, dictionaries were not only tools of linguistic standardization but also proof of the existence of a distinct language and culture.

The Ukrainian–Russian dictionary in which Mykhailo Komarov participated served as a response to the imperial claim that Ukrainian did not exist. Words collected "from living speech" across Ukraine were written on cards and systematized. Leading members of the Hromada took part in this work, including Volodymyr Antonovych, Yevhen Chykalenko, Oleksandr Rusov, and others. The effort was later continued by prominent twentieth-century Ukrainian linguists such as Borys Hrinchenko, Ahatanhel Krymskyi, Serhii Yefremov, and others.

The Russian–Ukrainian dictionary compiled in Odesa under the direction of

великого процесу творення українського культурного простору і саме вона загартувала багатьох діячів, що згодом творили вже першу українську державність.

– – – – – – – –

Михайлові Комарову не судилося дожити до часу відновлення української державності у 1917–1920-х роках, створення Української академії наук, лавиноподібного розвитку національної літератури, театру, кіно у 20-х... Але справа його продовжувала жити як в Одесі, так і по всій Україні.

Його син Богдан Комаров став одним із творців відділу «Ucrainica» в Одеській публічній бібліотеці, що базувався на приватній книгозбірні Михайла Комарова. Богдан продовжив (на певний час) справу розвитку національної бібліографії та українського словникарства, в чому йому допомагав племінник Роман.

Доньки Любов і Галина працювали на перекладацькій ниві, а зять Олисій Волянський поєднував роботу лікарем із викладанням на курсах української мови.

Радянська тоталітарна машина, яка після короткої політики українізації у 20-х, вже у 1930-х роках здійснювала масові репресії проти української інтелігенції, поступова прибрала ім'я

Ukrainian cultural space and helped shape a generation of activists who would later participate in early Ukrainian statehood.

– – – – – – – –

Mykhailo Komarov did not live to see the restoration of Ukrainian statehood in 1917–1920, the founding of the Ukrainian Academy of Sciences, or the flourishing of literature, theatre, and cinema in the 1920s. However, his work continued to live on in Odesa and across Ukraine.

His son, Bohdan Komarov, became one of the founders of the "Ucrainica" department at the Odesa Public Library, based on the private book collection of a leading figure of the city's Ukrainian community. Thus, a significant part of Odesa's Ukrainian literary heritage stems from Mykhailo Komarov's legacy. Bohdan continued, for some time, the work on national bibliography and Ukrainian lexicography, assisted by his nephew Roman.

Mykhailo's daughters, Liubov and Halyna, worked in translation, while his son-in-law Olysii Volianskyi combined medical practice with teaching Ukrainian language courses.

The Soviet totalitarian regime, which after a brief period of Ukrainization in the 1920s carried out mass repressions against the Ukrainian intelligentsia in the 1930s, gradually erased Mykhailo Komarov and his

суспільстві, де українців переконували у «другорядності» їхньої мови, сам перелік українських книжок, авторів і праць, які демонструвала бібліографія, ставав актом культурного спротиву.

Переклади, як можливість донести до українців світову класику, мали, як і сьогодні, дуже важливе значення для книжкової справи. Маючи перекладну літературу, українська мова виходила за межі фольклору й побуту та ставала мовою науки, освіти і модерної культури. Михайло Комаров одним із перших почав перекладати українською мовою науково-популярну літературу.

———————

Переїхавши до Одеси, Михайло Комаров опинився в одному з найважливіших центрів українського життя Півдня України. Одеса того часу була великим багатонаціональним містом і водночас простором активної конкуренції культур та ідентичностей. Тут діяла потужна українська громада, яку очолював історик Леонід Смоленський, і Комаров став його наступником, причому не внаслідок конкурентної боротьби, а завдяки широкому погляду на українську справу, тісним зв'язкам з громадами інших міст та авторитетності серед українців та інших національних спільнот.

promotion of Ukrainian literature.

Bibliography is both the alpha and the omega of scholarly activity, as well as a powerful means of demonstrating the existence of Ukrainian culture. In a colonial society, where Ukrainians were repeatedly told their language was "secondary," the listing of Ukrainian books and authors became an act of cultural resistance.

Translations, as a means of bringing world classics to Ukrainian readers, have always played—and continue playing — an essential role in the development of book culture. Through translated literature, the Ukrainian language moved beyond folklore and everyday speech and became a language of science, education, and modern culture. Mykhailo Komarov was among the first to translate popular scientific works into Ukrainian.

———————

After moving to Odesa, Komarov found himself in one of the key centers of Ukrainian life in southern Ukraine. At that time, Odesa was a large, multiethnic city and a space of active cultural competition. A strong Ukrainian community operated here, led by historian Leonid Smolensky, and Komarov eventually became his successor—not through rivalry, but due to his broad vision, connections with other cities, and

На зрізі XIX–XX століть український рух поступовопереходиввідкультурницького етапу до політичного. Перша російська революція 1905–1907 років відкрила короткий період відносної свободи. Було частково скасовано заборони на українську мову, з'явилася можливість видавати українські газети й проводити громадські зібрання.

Саме тоді в Одесі виникає товариство «Просвіта», яке об'єднало потужну місцеву громаду українців: Івана Луценка, Івана Липу, Івана Бондаренка, Сергія Шелухина та багатьох інших. Але очолив це товариство, як найавторитетніший діяч, саме М. Комаров. «Просвіта» стала першою легальною громадською організацією Одеси та справжнім центром українського культурного та наукового життя міста.

У товаристві діяли наукова, літературна, театральна та музична секції. Читалися лекції українською мовою, організовувалися вистави, концерти, видавалися книжки. Для багатьох мешканців Одеси це було перше знайомство з українською культурою як модерним міським явищем, а не лише селянською традицією. Діяльність «Просвіти» була частиною

respected standing among Ukrainians and other groups.

At the turn of the nineteenth and twentieth centuries, the Ukrainian movement gradually shifted from a cultural to a political stage. The First Russian Revolution of 1905–1907 opened a brief period of relative freedom. Restrictions on the Ukrainian language were partially lifted, allowing the publication of newspapers and the holding of public gatherings.

It was during this time that the Prosvita Society was founded in Odesa, bringing together the city's Ukrainian community, including Ivan Lutsenko, Ivan Lypa, Ivan Bondarenko, Serhii Shelukhin, and others. The society was headed by Mykhailo Komarov, the most authoritative figure among them. Prosvita became the first legal public organization in Odesa and a center of Ukrainian cultural and scholarly life.

Within the society there were scientific, literary, theatrical, and musical sections. Lectures were delivered in Ukrainian, performances and concerts were organized, and books were published. For many Odesa residents, this was their first encounter with Ukrainian culture as a modern urban phenomenon rather than a rural tradition.

The activities of Prosvita formed part of a broader process of building a

М. Комарова зі списку перших просвітників та лідерів українського руху Півдня України, а також імена членів його родини. Проте жорстокий режим не зміг знищити саму ідентичність. Великою мірою саме тому, що такі видатні українці, як Михайло Комаров, зуміли створити залізні аргументи існування окремої української нації.

– – – – – – – –

Сьогодні Україна знову відстоює своє право на мову, культуру й державність. Історія українського руху XIX–XX століть допомагає зрозуміти: сучасна боротьба має глибоке коріння. Лідери національного руху, і Михайло Комаров зокрема, творили епоху, у якій українська культура не лише вижила, але й стала основою незалежності держави.

Гортаючи цю книгу, ви знайдете багато фактів про Михайла Комарова, його родину, оточення та обставини, в яких він творив аргументи унікальності та багатства нашої ідентичності. Це все не просто історія — це поради і заповіти для сучасних поколінь від людини, яка використала усі переваги і негаразди своєї епохи на користь і розвиток свого народу.

Це приклади того, що можна повторити, коли проблема досі

family from the list of leading figures of the Ukrainian movement in southern Ukraine. However, despite attempts to erase their memory, the regime could not destroy the identity itself.

This was made possible, to a significant extent, because figures such as Mykhailo Komarov had already created strong and lasting arguments for the existence of a distinct Ukrainian nation.

– – – – – – – –

Today, Ukraine once again defends its right to language, culture, and statehood. The history of the Ukrainian movement in the nineteenth and twentieth centuries shows that today's struggle has deep historical roots. Its leaders, including Mykhailo Komarov, shaped an era in which Ukrainian culture not only survived but became the foundation of an independent state.

As you turn the pages of this book, you will find many facts about Mykhailo Komarov, his family, and the context in which he developed his ideas about the uniqueness of our identity. This is not only history, but also a set of lessons for present generations from a person who used both the opportunities and hardships of his time for the benefit of his people.

актуальна і через століття; це привід для гордості за видатного попередника; це, також і вакцина проти меншовартості і провінціалізму. Біографія лідера української Одеси є життєписом видатного українця і важливої постаті для європейського культурного різноманіття.

Адже захистити і розвивати українську ідентичність — це не тільки врятувати наше духовне багатство, а також зберегти одну з унікальних та цінних світових культур. Цим займався все життя М. Комаров і нам належить зберегти пам'ять про його здобутки, а також користатися із його надбань для захисту і примноження наших духовних багатств і сьогодні!

It offers examples of what can be repeated when similar challenges persist across time; it is a source of pride in an outstanding predecessor; and it is also a safeguard against feelings of inferiority and provincialism. The biography of the leader of Ukrainian Odesa is the story of a prominent Ukrainian and an important figure in European cultural diversity.

To protect and develop Ukrainian identity is not only to preserve spiritual richness, but also to safeguard one of the world's unique cultures. This is what Mykhailo Komarov dedicated his life to, and it remains our task to preserve his legacy and use it to strengthen our cultural heritage today.